

**ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Г. С. Сковороди**

На правах рукопису

ПОЛТОРАЦЬКА Вікторія Володимирівна

**ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ В ПРОЦЕСІ ЙОГО
ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ**

+ 13.00.01 — теорія та історія педагогіки
13 00 04

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Харків — 1997

00596871 (-)

Дисертацією є рукопис
Роботу виконано в Сумському державному університеті
ім. А. С. Макаренка

Науковий керівник: — кандидат педагогічних наук, професор
ЛАЗАРЄВ Микола Остапович

Офіційні опоненти: — доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України
ЛОЗОВА Валентина Іванівна

— кандидат педагогічних наук, професор
ТАРАСЕВИЧ Ніна Миколаївна

Провідна установа: — Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка

Захист відбудеться «25» червня 1997 р. о 13 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 02.26.02 у Харківському державному педагогічному університеті ім. Г. С. Сковороди за адресою: 310168, м. Харків, вул. Блюхера, 2.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Автореферат розіслано «22» травня 1997 року.

Вчений секретар
спеціалізованої
вченої ради

кандидат педагогічних
наук, доцент
Штефан Л. А.

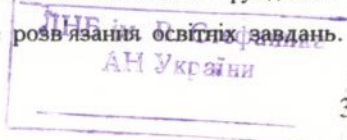
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.

Актуальність проблеми. У сучасному світі розвиток людства, підвищення його творчої активності багато в чому залежить від якості освіти. Гуманізація та гуманітаризація середньої і вищої школи передбачає формування та розвиток освіченої, творчої особистості з високим рівнем духовності і культури.

У зв'язку з цим зростають вимоги до загальної та професійної культури вчителя, до рівня його підготовки. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття») одним з вирішальних шляхів реформування навчання й виховання визнає підготовку нової генерації педагогічних кадрів, «здібних виконати основну соціальну функцію — формування цілісної, всебічно розвинутої особистості, відданої інтересам Української держави». При цьому основна увага зосереджується на підвищенні загальної і професійної культури педагога.

Культура спілкування вчителя найважливіша складова загальної педагогічної культури. Тому цілком закономірно, що культуру професійної комунікації слід цілеспрямовано формувати на всіх етапах сходження вчителя до педагогічної досконалості, особливо в період вузівської освіти.

Дослідження вітчизняних і зарубіжних філософів, педагогів, психологів, досвід багаторічної праці вчителів-новаторів доводять, що педагогічне спілкування — невід'ємна суттєва частина цілісного педагогічного процесу. У професійній діяльності вчителя педагогічне спілкування відзначається дійсно тотальними властивостями, тобто присутнє на кожному кроці навчально-пізнавальної та виховної роботи, в значній мірі визначає успіх або невдачу професійної діяльності. Культура спілкування педагога виступає в освітньому процесі своєрідним соціально-психологічним фундаментом, який уможливорює плідне, творче розв'язання освітніх завдань.

Як особливий вид діяльності людини, метою якої є створення унікальної й багатогранної особистості, розглядають спілкування Б. Г. Ананьєв, Л. П. Буєва, М. С. Каган, Б. Ф. Ломов, В. М. Мясніцев, А. В. Мудрик, Б. Д. Паригін та ін. Інша група дослідників (В. С. Грехнев, А. Б. Добрович, В. А. Кан-Калік, О. В. Киричук, Н. В. Кузьміна, Я. Л. Коломинський) дотримуються думки про те, що спілкування — це взаємодія суб'єктів у процесі різних видів діяльності — навчальної, трудової, ігрової тощо, від рівня організації якої залежать результати цих видів діяльності і разом з тим — процес розвитку, вдосконалення самої людини.

Існує достатнє коло досліджень, що представляють систематизацію й аналіз кількох функцій процесу спілкування - інформаційної, інтерактивної, перцептивної (Г. М. Андреева, Б. Д. Паригін, Е. Берн, А. Маслоу).

І психологічна, і педагогічна науки мають солідні надбання у відкритті особливостей навчально-виховного процесу як процесу суб'єкт-суб'єктної взаємодії всіх його учасників на основі гуманістичних стосунків і творчої свободи та самореалізації суб'єктів освітньої діяльності (Ю. К. Бабанський, Р. Бернс, В. В. Давидов, Л. В. Занков, В. І. Загвязинський, В. А. Кан-Калік, М. Н. Нікандров та інш.). В ряді робіт (А. Добрович, В. Кан-Калік, Т. Яценко) представлено аналіз багатьох показників і критеріїв культури спілкування. Але ці ідеї поки що не знайшли конкретного застосування в теорії та технологіях педагогічного спілкування.

Визнання безумовної ролі культури спілкування, масштабні наукові й методичні розробки цієї проблеми (В. А. Кан-Калік, Д. Карнегі, Н. В. Кузьміна, О. О. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, К. Роджерс та ін.) поки що не усунули її гостроти. І вищі, і середні школи відчувають брак у теорії й технологіях професійного спілкування. Відсутні апробовані діагностичні методики для виміру

рівнів культури педагогічної комунікації вчителя (викладача), методики її удосконалення при підготовці й перепідготовці спеціалістів.

Традиційно дослідники зосереджують увагу на окремих характеристиках спілкування — комунікативних вміннях, соціальній перцепції, продуктивності різних стилей спілкування. В той же час багато питань щодо концепції культури спілкування як системного явища не знайшли свого відбиття в педагогічній науці. Ми помічаємо і невизначеність інтегративного показника, і неоднозначність провідних критеріїв, і відсутність стрункої системи формування цієї професійно важливої якості.

Необхідність вивчення змісту і структури педагогічного спілкування в цілому, знаходження показників і критеріїв її оцінки, технологій формування підкреслюють актуальність проблеми.

Таким чином, необхідність подолання виявленої суперечності між вимогами освітянської практики з її пріоритетами суб'єкт-суб'єктної взаємодії, діалогізму, зростаючої ролі у зв'язку з цим культури професійного спілкування, з одного боку, і відсутністю в науці теоретичного обґрунтування важливої педагогічної категорії і шляхів її формування у вчителя-вихователя, з другого боку, і обумовило вибір теми нашого дослідження.

Об'єкт дослідження — процес професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів у вищому педагогічному закладі.

Предмет дослідження — педагогічні умови ефективного формування культури педагогічного спілкування майбутніх вчителів.

Мета роботи полягає в теоретичному визначенні й обґрунтуванні сутності та структурних компонентів комунікативної культури вчителя, експериментальній перевірці умов, що забезпечують ефективність її формування.

Гіпотеза дослідження. Ми виходили з наукового припущення про те, що комунікативна культура педагога (культура педагогічного спілкування) як інтегративний показник його професійної спроможності може бути розвинута на оптимальному (тобто

високому або достатньому рівні) в процесі педагогічної підготовки спеціаліста у вузі за умов: реалізації педагогічної діагностики комунікативної культури майбутніх учителів; забезпечення творчого засвоєння студентами провідних ідей та технологій сучасного професійного спілкування вчителя; організації систематичної творчо-гуманістичної взаємодії викладача і студентів у процесі спільної творчої діяльності.

Предмет, мета і гіпотеза обумовили такі завдання дослідження:

1. Проведення аналізу та узагальнення основних концепцій з питань культури педагогічного спілкування, розроблених у філософських та психолого-педагогічних працях.

2. Визначення та обґрунтування сутності та структурних компонентів спілкувальної культури вчителя.

3. Проведення педагогічної діагностики рівня комунікативної культури студентів педвузів та вчителів.

4. Наукове обґрунтування та експериментальна перевірка педагогічних умов, що сприяють становленню культури професійного спілкування майбутнього вчителя в процесі теоретичних і практичних занять з педагогічних дисциплін.

5. Підготовка матеріалів для методичних рекомендацій та навчально-методичного посібника, адресованих студентам, викладачам, вчителям щодо питань виховання і самовиховання культури професійного спілкування.

Теоретичну основу дослідження складають філософські, психологічні, педагогічні концепції вітчизняних та зарубіжних вчених щодо пріоритету гуманістичних цінностей в педагогічних системах і конкретній діяльності викладача, студента, вчителя, запропоновані в працях Р. Бернса, В. Вернадського, С. Гончаренка, В. Давидова, М. Данилова, А. Печчеї, І. Пригожина, К. Роджерса, О. Савченко, І. Савицького, В. Сухомлинського та інш. Були використані також розроблені в психолого-педагогічній літературі положення про діалог як оптимальний чинник пізнання й спілкування (М. Бахтін,

В. Біблер, О. Бодальов, В. Кан-Калік, Д. Карнегі, С. Курганов, Л. Павлова, С. Шеїн), про творчу діяльність як важливий засіб формування культури особистості взагалі і культури спілкування (В. Андреев, Д. Богоявленська, С. Гессен, В. Грехнев, І. Зязюн, В. Кан-Калік, В. Лозова, А. Маслоу, С. Поляков, Н. Тарасевич), зокрема про методи і засоби формування професійної культури спілкування вчителя (Ю. Азаров, Г. Воробйов, А. Добрович, В. Кан-Калік, М. Лазарев, Н. Тарасевич, Я. Турбовський, Н. Щуркова).

Для розв'язання поставлених завдань, виявлення ефективності дослідження використовувався комплекс теоретичних і практичних методів вивчення й узагальнення наукових джерел з методологічних, психологічних проблем спілкування; вивчення та узагальнення позитивного педагогічного досвіду; педагогічне спостереження; педагогічний експеримент з використанням експертних оцінок, анкетування, тестування, моделювання, впровадження і перевірки авторських технологій.

У програмі дослідження можна виділити три умовні етапи.

На першому етапі /1992-1994 рр./ вивчались наукові джерела з філософії, культурології, психології, педагогіки, що стосуються проблеми спілкування й становлення комунікативної культури особистості, вивчалась література з методології й методики педагогічного дослідження; формувалась модель, виявлялись зміст та етапи експерименту, реалізовувався констатуючий етап.

Другий етап /1994-1995 рр./ був присвячений подальшій розробці концепції комунікативної культури вчителя, уточненню її критеріїв, обробці та аналізу даних констатуючого експерименту, проведенню формуючого етапу експерименту.

На третьому етапі /1995—1996 рр./ проводився аналіз та узагальнення експериментальної роботи, розроблялись методичні матеріали щодо реалізації на практиці моделей та технологій становлення професійної спілкувальної культури майбутнього вчителя.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження полягають у науковому обґрунтуванні поняття «культура педагогічного спілкування»; у розкритті структури та розробці критеріїв сформованості комунікативної культури майбутнього вчителя; у запропонованих та теоретично й експериментально обґрунтованих умовах формування професійно-комунікативної культури майбутнього вчителя.

Особистий внесок дисертантки полягає в розробці матеріалів для комплексної діагностики рівнів професійної культури спілкування учителя; в розробці комплексу педагогічних умов, що сприяють ефективному становленню комунікативної культури; в розробці умов реалізації конкретних діалогічних методів творчої взаємодії викладачів і студентів, що забезпечують динамічне зростання спілкувальної культури майбутнього вчителя.

Практичне значення дослідження становлять положення про сутність, структуру та критерії комунікативної культури вчителя, які можна використовувати в освіті та самоосвіті викладачів, студентів, вчителів; запропоновані методики оцінки й самооцінки спілкування вчителя, студента, викладача, а також практичні вправи й тренінги розвитку комунікативної досконалості; методичні рекомендації щодо виховання й самовиховання комунікативної культури студентів під час вивчення педагогічних дисциплін; методичні розробки для викладачів і студентів по організації практичних занять з основ педагогічної творчості (розділ «Педагогічне спілкування як творча діяльність»).

Вірогідність результатів та основних висновків дисертаційної роботи забезпечена методологічним обґрунтуванням основних позицій дослідження, аналізом значного теоретичного та емпіричного матеріалу, застосуванням комплексу методів, адекватних меті й завданням кожного етапу дослідження, його тривалістю, достатньою кількістю досліджуваних об'єктів, особистою участю автора в проведенні експериментів, контролем і оцінкою його даних кваліфікованими експертами.

Апробація результатів. Основні положення і результати дослідження доповідались на трьох підсумкових наукових конференціях у Сумському державному педагогічному інституті (1994 -1996 рр.), на міжвузівських конференціях у Сумах (1994, 1996 р.) на Всеукраїнських науково-практичних конференціях у Харкові (1995 р.) та Києві (1996 р.), на міжнародній науково-практичній конференції у Харкові (1995 р.).

Методичні розробки і навчальні програми автора використовуються на практичних заняттях з педагогіки і основ педагогічної творчості і знайшли позитивну оцінку з боку викладачів та експертів комісії Міністерства під час атестації Сумського педагогічного інституту в 1996 році.

Положення, що виносяться на захист:

1. Культура педагогічного спілкування як професійно необхідна інтегративна якість вчителя має такі основні структурні компоненти: професійно-гуманістичну спрямованість особистості, знання основ теорії педагогічного спілкування, комунікативно-творчі здібності і вміння, характер і результативність спілкування в навчально-виховній роботі.

2. Педагогічні умови формування комунікативної культури вчителя включають комплексну діагностику рівнів цієї культури, поглиблену програму виховання культури спілкування і технології творчо-гуманістичної взаємодії викладачів та студентів у професійно-освітньому процесі.

СТРУКТУРА ТА ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертаційне дослідження викладено на 195 сторінках машинопису і складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (243 найменування, з них 3 іншомовних), додатків, 13 таблиць.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, з'ясовано рівень розробленості проблеми в науковій літературі, визначено об'єкт, предмет, мету дослідження, сформульовано гіпотезу та основні завдання роботи, розкрито її наукову новизну, теоретичне і практичне значення, окреслено положення, що виносяться на захист.

У першому розділі «Теоретичні та методичні питання культури

педагогічного спілкування та її формування» визначено сутність, структуру та зміст культури професійного спілкування, її показники і критерії, виявлені дослідниками цього феномену — філософами, психологами, педагогами. Узагальнено матеріали щодо шляхів, засобів і методів формування цієї культури, які представлені різними авторами. Представлені авторські дефініції та структурні компоненти культури спілкування.

Незважаючи на деякі відмінності, філософи різних шкіл і течій практично одностайні в тому, що спілкування — це відбиття суспільних, перш за все виробничих, відносин людей, воно невід'ємне від предметної, творчої діяльності, і ніяке виробництво, матеріальне чи духовне, неможливе без певного рівня товариства людей. Дослідники філософських основ цієї категорії людського буття (В. С. Біблер, М. Бубер, М. В. Дьомін, М. С. Каган, І. С. Кон, В. С. Лутай, Л. О. Ситниченко, В. Н. Соковнін та інші.) розглядають спілкування, в тому числі й педагогічне, не тільки як обов'язкову характеристику предметно-творчої діяльності, але і як процес взаємозбагачення життя кожної людини життям інших, хто прямо чи опосередковано входить з нею у взаємодію.

Для нашого дослідження важливими виявились також фундаментальні положення філософів і соціологів (В. І. Вернадський, А. Печчеї, І. Пригожин, В. С. Соловйов, П. Сорокін, О. Л. Чижевський) щодо провідних діалектичних суперечностей педагогічного процесу, індивідуальної та колективної творчості, пріоритетної ролі особистості в освітній діяльності, її здібності до самоорганізації, здатності до складних відносин з колективом і суспільством, до освоєння діалогічної поведінки.

Досить продуктивною можна вважати дискусію між О. О. Леонтьєвим та Б. Ф. Ломовим, яка висвітлила якісно новий підхід до питання співвідношення категорій спілкування та діяльності. Сутність підходу, що знайшов теоретичне обґрунтування в робо-

тах Б. Ф. Ломова, в тому, що спілкування розглядається як специфічна багатофункціональна система міжособистісної взаємодії, структура та динаміка якої не можуть бути зрозумілими тільки в термінах діяльності. У відповідності з методологічним положенням, висунутим Б. Ф. Ломовим, специфіку спілкування як особливого роду людської активності складає те, що в ньому реалізуються стосунки «суб'єкт-суб'єкт» або «суб'єкт-суб'єкти». Це важливе у методологічному відношенні положення лягло поряд з іншими в основу розробленої нами моделі формування й розвитку спілкувальної зрілості в умовах особистісно орієнтованого навчання.

Спробу синтезувати різні погляди на проблему спілкування можна знайти у дослідженнях Г. М. Андреевої. Вона запропонувала своє розуміння цього феномену, «коли спілкування розглядається і як бік спільної діяльності, і як її своєрідний дериват», тобто похідне від більш первинного.

Міцні діалектичні зв'язки і суперечності між спілкуванням і предметною діяльністю стають рушійною силою розвитку особистості: її змістовна і багатопредметна (конструктивна, ігрова, творча) діяльність, різнобічний вплив на предмет своєї праці, активне його перетворення сприяє формуванню об'єктивного ставлення людини до навколишнього світу, людей, до самої себе, корисними і багатими стають стосунки людини з іншими індивідами. Помітний і зворотний зв'язок: якість спілкування не тільки активно впливає на рівень діяльності, але й у вирішальній мірі прискорює або гальмує розвиток емоційної та інтелектуальної сфер дитини, підлітка, юнака, становлення людини як особистості в цілому.

Для визначення понять «педагогічне спілкування», «культура педагогічного спілкування» ми використали продуктивні підходи саме психологічної науки, в якій спілкування визначається і як «діяльність» (О. О. Леонтьєв, І. С. Кон), і як «стосунки» (Л. П. Буева, К. К. Платонов),

і як «взаєморозуміння», «взаємовплив» (О. О. Бодальов, В. А. Кан-Калік, Я. А. Коломінський, Б. Ф. Ломов), і як «інформаційний процес» і «процес взаємодії індивідів» (О. В. Киричук, Б. Д. Паригін).

Використовуючи ці характеристики складного поняття, а також педагогічні підходи до сутності професійного спілкування вчителя (В. А. Кан-Калік, Н. Д. Нікандров, Л. І. Новікова, В. О. Сухомлинський, Н. М. Тарасевич), ми вдалися до спроби дати саме педагогічну трактовку цій категорії і визначили її таким чином:

Педагогічне спілкування це спеціально організований та керований на наукових засадах процес обміну інформацією (взаємосприйняття, взаємопізнання), досягнення оптимальних взаєморозуміння і взаємодії суб'єктів навчально-виховної діяльності з метою сприяння якісній освіті і гармонійному розвитку індивіда. При цьому ми наголошуємо на педагогічній специфіці спілкування: це процес, що управляється викладачем, вчителем і спрямовується на досягнення певної навчальної і виховної мети. Разом з тим у наведеній дефініції зберігаються психологічні характеристики спілкування.

Дослідники педагогічного спілкування, як правило, не обходили і проблеми його культури, що є провідним показником якості та педагогічної дієвості спілкування вчителя. Культура педагогічного спілкування визначається як соціально значущий показник (міра) здібностей, умінь вчителя здійснювати свої взаємини з іншим людьми, побудовані на принципах гуманізму, поваги, справедливості, рівноправного партнерства (В. С. Грехнев), як багатогранне явище, що вбирає в себе здатність сприймання й розуміння, повідомлення й переконання, впливу людей одне на одного (Б. Д. Паригін); як здібність зацікавити, захопити співрозмовника й слухача, встановлювати й підтримувати контакт з іншою людиною, орієнтуватись у будь-якій ситуації спілкування (Н. М. Тарасевич).

Аналіз і узагальнення наявних дефініцій, пояснень, тлумач-

чень названого поняття привели нас до висновку, що воно потребує більш глибокого й узагальненого педагогічного визначення, суттєвого уточнення змісту і структури. У зв'язку з цим ми запропонували й піддали перевірці свій варіант визначення й структуризації досліджуваної категорії. Запропонована дефініція базується на визнанні культури як міри розвитку людини, групи людей, суспільства у певній сфері (В. С. Семенов та інш.), на системному підході до характеристики цієї багатогранної категорії (Б. Д. Паригін, І. А. Зязюн, Н. М. Тарасевич), на теорії культури як творчої діяльності людей (М. С. Каган, В. А. Кан-Калік, Л. Є. Кертман), на розроблених наукових моделях особистості і діяльності (О. О. Бодальов, О. Н. Леонт'єв, А. В. Петровський), на концепції особистісно-орієнтованого освітнього процесу (Є. В. Бондаревська, В. В. Серіков, О. Я. Савченко, Л. В. Тарасов).

На основі вищезазначеного *культура професійного (педагогічного) спілкування розглядається нами як необхідна складова загально-педагогічної культури, соціально значуща міра розвитку спілкувального мистецтва вчителя (викладача), що інтегрує в собі такі компоненти: 1) професійно-гуманістична спрямованість особистості; 2) знання основ сучасної теорії педагогічного спілкування; 3) розвинуті комунікативно-творчі здібності і вміння; 4) результативність спілкування в навчально-виховній діяльності.*

Узагальнивши психолого-педагогічні концепції щодо мети виховання особистості вчителя та результати дослідницької роботи кафедри педтворчості з цієї проблеми, ми трактуємо сутність професійно-гуманістичної спрямованості особистості вчителя як його системоутворюючу якість, що об'єднує сукупність професійно значущих стійких мотивів, гуманістичних переконань та відношень стосовно вирішення будь-яких педагогічних завдань. Провідною особливістю гуманного вчителя є опора на кращі якості учня, здатність створювати відкрите середовище з доброзичливим діалогом, взаємною вимогливістю та взаємоспівчуттям, здатність не тіль-

ки вирішувати, але й мудро знімати проблеми, вести спілкування в тональності приємного співробітництва, а не боротьби й агресії.

Засвоєння теорії спілкування — це насамперед знання методологічних її основ, сутності, структури, стилів, технологій. Важлива особливість цих знань — їх комплексність, що передбачає вміння синтезувати одержані знання. Стрижень синтезу — знання про аналіз комунікативних ситуацій, розв'язання комунікативних задач. Ці операції викликають необхідність осмислення сутності явищ, їх наукового психолого-педагогічного тлумачення, пошуку творчих підходів до розв'язання завдань спілкування, що в свою чергу, вимагає актуалізації всього комплексу знань з теорії професійного спілкування.

При обґрунтуванні третього компоненту — комунікативно-творчих здібностей і вмінь — виявлено розходження поглядів різних авторів на сутність і зміст здібностей взагалі і творчо-педагогічних зокрема. Ми використали ту концепцію (В. Андреев, Н. Кузьміна, А. Маслоу, К. Роджерс, А. Фурман), яка розглядає здібності, в тому числі й творчі, у більш розширювальному значенні — як одну з центральних властивостей у структурі особистості, важливий елемент комунікативної культури. Зважаючи на це, ми виділяємо такі основні комунікативно-творчі здібності і вміння: здатність займати адекватну позицію у різних ситуаціях, емпатія, здатність вести діалог, співробітничати в спільній творчій діяльності з учнями, рефлексивність, здатність доводити, переконувати, розвинута перцепція, активний прояв почуттів, педагогічний оптимізм, здатність навіювати, професійна інтуїція, мовленнєве мистецтво, педагогічний такт та ін.

Отже, культура спілкування, з одного боку, — духовно-професійна висота вчителя (викладача), його розвинута здатність до оптимальних взаємодій, а, з іншого, — це засіб впливу на формування, розвиток тих, з ким він спілкується, насамперед,

учнів, у сферах інтелектуального, емоційного, практично-перетворюючого життя. Чим вищий рівень спілкувальної культури вчителя, тим вагоміший вплив на учнів.

Зазначимо ще одну діалектичну пару з системи ознак цієї важливої психолого-педагогічної категорії. Культура професійно-педагогічного спілкування — безумовно інтегративна якість особистості, індикатор розвиненості педагога у комунікативній сфері і одночасно, якщо вона достатньо структурована, може виступати як інструмент діагностики, що допомагає оперативнo й доступними засобами визначити певний рівень спілкувальної культури особистості, групи, колективу.

Другий розділ дисертації «Експериментально-дослідна робота з формування професійно-комунікативної культури майбутнього вчителя» присвячений педагогічному експерименту, в якому перевірялись авторські концепції щодо комплексу умов виховання культури професійного спілкування на різних етапах підготовки вчителя.

У цьому розділі розкриті й обгрунтовані педагогічні умови формування культури професійного спілкування студентів педагогічного інституту: а) загальна концепція та робоча програма виховання й самовиховання культури спілкування на різних етапах загально-педагогічної підготовки вчителя при вивченні на I-IV курсах психології, педагогіки, методики виховної роботи, основ педагогічної творчості; б) система педагогічної діагностики культури спілкування на різних етапах реалізації розробленої програми; в) організація занять на основі творчо-гуманістичної взаємодії викладача й студентів.

У педагогічному експерименті брали участь 23 викладачі інституту, 247 студентів, 35 молодих вчителів — випускників Сумського педагогічного інституту. Базою експериментальної роботи стали Сумський педагогічний інститут (кафедра педагогічної творчості, психології, педагогіки), середні школи м. Суми — №6, №25, №29.

На першому етапі експерименту після попередньої перевірки і випробування вимірювальних методик була проведена констатуюча діагностика рівня культури спілкування студентів різних курсів і молодих вчителів у відповідності з критеріями і показниками розробленої моделі. Педагогічна діагностика хоч і використовувала психологічні методи і дані психологічної служби, але її організовували досвідчені педагоги, предметом її була виключно освітня (педагогічна) діяльність, а діагностична оцінка мала комплексний характер і була спрямована на поліпшення, оптимізацію педагогічного процесу, розвиток його суб'єктів.

Констатуючий діагностичний зріз послідовно проводився такими методами: анкетування на предмет розвитку комунікативних здібностей (з використанням методики, запропонованої В. І. Андреевим, з закритими запитаннями анкети); тестування на визначення рівня спілкувальності (за В. Ф. Ряховським), тестування професійно-комунікативної «дорослості» вчителя (тест розроблено і перевірено кафедрою педтворчості Сумського педагогічного інституту): експертна оцінка спілкувальної культури студентів і випускників педвузу в заданих навчально-виховних ситуаціях, підсумкова експертна оцінка — за даними анкетування, тестування, безпосереднього спостереження спілкувальних ситуацій у навчально-виховній роботі. У проведеному дослідженні експертна оцінка базувалась на методиці незалежних характеристик К. К. Платонова. Статистична обробка бланків кожного експерта проводилась шляхом розрахунку середньогогеометричного бала по кожному з чотирьох показників культури спілкування на основі таких критеріїв розвитку: *високий (творчий)* — гуманістична спрямованість проявляється яскраво, вбачається постійне прагнення до цілісного, оптимального спілкування; глибокі знання основ теорії, вільна їх інтерпретація, критична оцінка джерел, комунікативно-творчі здібності та вміння проявляються яскраво і стабільно в будь-яких ситуаціях; сталий

прояв означених якостей на всіх етапах діяльності; *достатній (репродуктивно-творчий)* — гуманістична спрямованість проявляється достатньо; володіння основними положеннями теоретичних знань, частина з них творчо інтерпретована; комунікативні здібності та вміння достатньо розвинуті і проявляються в більшості ситуацій, але помітні утруднення в конфліктах та прогнозуванні спілкування; вчитель не має серйозних помилок у спілкуванні, але є дефіцит оригінальних рішень; *середній (репродуктивний)* — помітний дефіцит рис, що характеризують гуманістичну спрямованість; володіння деякою частиною знань без творчого переосмислення; здібності та вміння розвинуті посередньо і помітні лише в стандартних ситуаціях; адекватна поведінка в стандартних ситуаціях, дефіцит умінь в організації співтворчості; *низький (інтуїтивний)* — гуманістична спрямованість помітна лише епізодично; незадовільні знання навіть елементарних положень; здібності і вміння розвинуті слабо і недостані навіть для стандартних ситуацій; відсутність позитивних результатів; неадекватна поведінка в більшості ситуацій.

Загальний рівень розвитку культури спілкування студента (педагога) визначався за формулою:

Рівень КС = $\sqrt[4]{p_1 \cdot p_2 \cdot p_3 \cdot p_4}$, де КС — культура спілкування, p_1 — рівень розвитку професійно-гуманістичної спрямованості, p_2 — рівень знань основ теорії професійного спілкування, p_3 — рівень розвитку комунікативно-творчих здібностей та умінь, p_4 — характер і результативність спілкування в конкретній навчально-виховній діяльності. p_i / як індекс сформованості кожного компонента культури / коливався від 0,1 — 0,2 до 0,8 — 0,9 як, відповідно, і рівень КС.

Представлена комплексна діагностика застосовувалася і на констатуючому, і на формуючому етапах експерименту під час безперервної практики студентів на 3 курсі і виробничо-педагогічної практики на IV і V курсах.

Результати діагностики свідчать про недостатній розвиток культури профспілкування як у студентів 3—4 курсів, так і у випускників — майбутніх вчителів школи. Лише 13% випускників і 16% молодих вчителів у контрольних групах досягли високого рівня комунікативної культури. Особливу увагу слід звернути на той факт, що більше 63% випускників і молодих вчителів відзначаються посереднім і низьким рівнем культури спілкування.

Проведені констатуючі діагностичні зрізи аргументовано підтвердили гостру необхідність програми формування й розвитку названої професійної якості під час психолого-педагогічної підготовки у вузі.

Використана у дослідженні програма «Виховання та самовиховання культури педагогічного спілкування» є частиною загальної програми психолого-педагогічних і суспільно-гуманітарних кафедр інституту «Становлення творчо-гуманістичної особистості вчителя». Зауважимо, що вона не стала довантаженням існуючої освітньої структури педвузу, а органічно (без додаткових академічних годин) увійшла до програм психології, педагогіки, методики виховної роботи, основ педагогічної творчості за рахунок перерозподілу програмного матеріалу і надання пріоритету актуальним проблемам (за погодженням з викладачами — учасниками загальноінститутського науково-методичного семінару). Вивчення різних тем з «Основ педагогічної творчості» пов'язувалось з мистецтвом педагогічного спілкування: «Спілкування вчителя як творча діяльність», «Мистецтво і культура мовлення вчителя», «Педагогічний артисизм», «Діалогічні методи творчої діяльності вчителя й учнів». Викладачам при цьому надано право разом із студентами визначати пропорції лекційних і практичних занять, частина яких обов'язково проводиться у школі. Ці програми забезпечені за останні роки комплектом навчально-методичної літератури (посібник «Основи педагогічної творчості», затверджений Мініпросом України як навчаль-

ний посібник для студентів педвузів, методичні розробки до нього всіх практичних занять, літературно-наукові джерела до курсу, що налічують більше 300 одиниць і становлять основу кафедральної бібліотеки, наукові праці викладачів обсягом більше 150 друкованих аркушів, програми до педагогічної практики всіх видів тощо).

У розрізі цієї програми при випробуванні різних видів творчої діалогічної взаємодії, тобто різних методичних технологічних варіантів евристичних бесід, дискусій, диспутів при вивченні теми «Педагогічне спілкування як творча діяльність» та «Діагностика і розвиток культури педагогічного спілкування» було встановлено, що найбільш ефективною в реалізації поставлених завдань формування комунікативної культури були рольова форма диспуту з заздалегідь створеною «драматизацією» суперечки «ерудитів» і їх «опонентів», коли обидві сторони підтримують «консультанти», «експерти», ведучий диспуту. Ефективність роботи кожної групи визначалась за допомогою системи критеріїв: рівень мотивації, активність, внесок у атмосферу співробітництва, обрання потрібного стилю спілкування, кількість нових ідей, якість запропонованих рекомендацій. Максимальна кількість балів (10 чи 20) порівнювалась з реальною за формулою:

$$K = \frac{\sum p_r}{\sum p_{i.d.}}, \text{ де } p_{i.d.} \text{ — ідеальна (максимальна) оцінка, } p_r \text{ —}$$

реальна оцінка. Рівень диспуту загалом оцінювався як середньоарифметичне K_1, K_2, K_3, K_4 і т. д. коефіцієнтів ефективності). Виявилось, що рольовий диспут, як правило, одержував коефіцієнт ефективності від 0,75 (найнижчий) до 0,85 (найвищий). У той же час диспут за традиційною методикою оцінювався коефіцієнтом від 0,4 до 0,55.

Вища ефективність рольових диспутів і дискусій пояснюється, більш вагомою мотивацією учасників, більш високим і змістовним напруженням діалогічного протистояння, а також атмосферою діалогічної драматизації і гри, яка додає емоційних та

інтелектуальних сил учасникам дискусії, для яких перехід від форми доброзичливості до відкритої й войовничої полеміки означав би неминучу поразку і втрату професійного престижу.

Організація творчо-гуманістичної взаємодії на заняттях з основ педагогічної творчості суттєво вплинула на динаміку культури професійного спілкування майбутнього вчителя. (Таб. 1)

Таблиця № 1.

курс	кількість чол.	рівні розвитку культури спілкування (%)							
		високий		достатній		середній		низький	
		конст.	форм.	конст.	форм.	конст.	форм.	конст.	форм.
3	106	6	19,8	18	28,3	26	21,7	50	30,2
4	105	10,4	37,1	20,8	20	27,1	23,8	41,7	19,04
5	100	13,1	48	23,9	24	30,4	16	32,6	12

Наведені цифри розподілу студентів за рівнями розвитку культури спілкування, підтверджують наше припущення про педагогічну ефективність, доцільність, необхідність і прийнятність розроблених умов формування комунікативної культури вчителя. Так, якщо на початковій стадії проведення занять, за оцінками експертів, тільки третина студентів (32—36%) виходила на достатній і високий рівень спілкувальної культури, то на заняттях, що завершували програму, більше 71—72% студентів (а в окремих групах музично-педагогічного факультету і до 75%) досягали достатнього або високого рівня професійно-спілкувальної культури.

Це пояснюється кращою організацією, керованістю та мотиваційними установками студентів, націлених проявити свої спілкувальні якості в локальних і достатньо комфортних умовах. Однак уважний аналіз результатів експерименту висвітлює й невирішені проблеми дослідження. Все ще значна кількість студентів 3 курсу з експериментальних груп (майже кожен третій) і деяка частина випускників (14—15%) не досягли навіть посереднього рівня культури професійного спілкування.

Нам вважається природним і закономірним той факт, що експеримент показав і позитивні і негативні сторони моделі, що дає

можливість продовжувати дослідження, поглиблюючи аналіз і по-ширюючи поле пошуку.

Проведене дослідження дозволяє зробити такі загальні висновки:

1. Культура педагогічного спілкування як важлива професійна якість учителя інтегрує в собі: а) активну мотиваційну спрямованість його на постійну й продуктивну взаємодію з дітьми; б) необхідні знання основ теорії сучасного професійного спілкування вчителя; в) розвинуті евристичні й логічні здібності та вміння до професійної комунікації; г) певний рівень процесу спілкування і його результатів.

2. Встановлено, що основними умовами ефективного формування комунікативної культури майбутнього вчителя в процесі його професійно-педагогічної підготовки є реалізація педагогічної діагностики культури спілкування майбутніх учителів; забезпечення творчого засвоєння студентами провідних ідей та технологій сучасного професійного спілкування вчителя; організація систематичної творчо-гуманістичної взаємодії викладача і студентів у процесі спільної діяльності.

3. Педагогічна діагностика культури професійного спілкування носить комплексний характер, базується на педагогічному й психологічному інструментарії, вимагає певної компетентності і досвіду. Розроблені методики і технології педагогічної діагностики можуть бути використані і як засіб оцінки й самооцінки реального рівня спілкувальної культури вчителя, і як активний стимулятор її формування і розвитку.

4. Експериментальний комплекс занять комунікативної спрямованості в курсі основ педагогічної творчості будувався на умовах гуманістичних стосунків і творчої взаємодії, постійної активізації позитивних емоційних переживань і професійного діалогу, уваги до розвитку емпатійних почуттів, застосування діагностичних операцій оцінки й самооцінки основних показників спілкувальної культури.

5. Результати експерименту підтвердили достатньо високу ефективність представлених автором педагогічних умов формування спілку-

вальної культури вчителя, що дає підстави для використання запропонованих підходів і методик у загальнопедагогічній підготовці вчителя.

6. Проведена робота разом з тим виявила нові проблеми становлення культури педагогічного спілкування як одного з провідних факторів гуманізації та гуманітаризації сучасної освіти. Це стосується пошуків резервів мотивації студентів до гуманного і духовного спілкування, наявності об'єктивних і суб'єктивних перепон до оптимальної взаємодії вчителя та учнів, подальшого вдосконалення технологій творчо-гуманістичної взаємодії учасників освітнього процесу. Вказані та інші проблеми можуть бути перспективними напрямками досліджень цієї важливої сфери педагогічної науки і практики.

Зміст дисертації відображено у таких друкованих роботах автора:

1. Комунікативні здібності вчителя та їх розвиток в професійній підготовці // Психолого-педагогічні основи становлення творчої особистості вчителя: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. — Суми, 1992. — С. 128-131. (рос. мов.).

2. До питання про структуру та діагностику культури педагогічного спілкування // Сучасна освіта і проблеми виховання творчої особистості: Доповіді та повідомлення на міжрегіональній науково-практичній конференції. — Суми, 1994. — С. 102-107. (рос. мов.).

3. Культура спілкування вчителя як один з провідних факторів ефективності навчально-виховної діяльності // Високі технології виховання: Матеріали 1 міжнародної науково-практичної конференції. — Харків; ХДУ, 1995. Частина 1. — С. 228-230.

4. Феномен спілкування як філософсько-антропологічна проблема // Філософія освіти в сучасній Україні: Матеріали Всеукраїнської конференції «Філософія сучасної освіти та стан її розробки в Україні» 1-3 лютого 1996 р. — К.: ІЗМН, 1997. — С. 395-396.

5. Розвиток комунікативної культури вчителя в процесі його професійно-педагогічної підготовки // Культура педагогічного спілкування як фак-

тор гуманітаризації сучасної освіти: Доповіді та повідомлення на міжрегіональній науково-практичній конференції. — Суми, 1996. — С. 111-112.

6. Теоретичні розробки поняття «культура педагогічного спілкування» // Педагогіка і методика навчання і виховання. Проблеми розвитку творчої особистості: Збірник наукових праць Сумського педагогічного інституту ім. А. С. Макаренка. — Суми, 1997. — С. 100-105.

7. Система формування і розвитку комунікативної культури майбутнього вчителя в процесі його загальнопедагогічної підготовки // Педагогіка і методика навчання і виховання. Проблеми розвитку творчої особистості: Збірник наукових праць Сумського педагогічного інституту ім. А. С. Макаренка. — Суми, 1997. — С. 223-228.

ANNOTATION

Poltoratskaya V. V.: The Formation of the Communicative Culture of the Future Teacher in the Process of Vocational Pedagogical Training.

This dissertation is proposed for Master's degree in pedagogy in speciality 13.00.01 — theory and history of pedagogy. Kharkiv State Pedagogical University named after G. S. Scovoroda, Kharkiv 1997, manuscript.

The content and conditions of the formation of the culture of the professional communicative abilities of the future teacher are theoretically and experimentally grounded. The complex of the pedagogical conditions for the formation and development of culture of communication of the teacher as a major factor of his professional competence is presented in this work. The system of creative and humanistic interaction within the framework of innovative pedagogical education is thoroughly elaborated.

АННОТАЦИЯ

Полторацкая Виктория Владимировна: Формирование коммуникативной культуры будущего учителя в процессе его профессионально-педагогической подготовки.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педа-

гогических наук по специальности педагогика. Харьковський державний педагогічний університет ім. Г. С.Сковороди. Харків, 1997., рукопись.

Теоретически и экспериментально обоснованы содержание и условия формирования культуры профессионального общения будущего учителя. Представлен завершённый комплекс педагогических условий, обеспечивающих оптимизацию формирования и развития культуры общения учителя как важнейшего фактора его профессиональной компетентности. Разработана система творческо-гуманистического взаимодействия в рамках инновационного педагогического образования.

Ключові слова: «спілкування», «культура педагогічного спілкування», «творчо-гуманістична взаємодія», «педагогічна діагностика», «евристична бесіда», «диспут».

Здано в набір 18.05.97 р. Підписано до друку 19.05.97 р. Гарнітура академічна. Тираж 100 прим. Друк офсетний. Папір офсетний № 1. Обсяг в умовн. друк. арк. — 1. Обсяг в фіз. друк. арк. 0,93. Зам. №1674.

Набрано та зверстано на обладнанні редакції газети «С&М», м. Балаклія, вул. Жовтнева, 38. тел. 8(057-49) 5-44-41